

Наталя
Матвеева

**ДВО
МОВНІСТЬ
У СУЧАСНОМУ
КОМУНІКАТИВНОМУ
ПРОСТОРИ
КИЄВА**

Монографія

Київ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»
2022

Наукова редакторка:

Масенко Лариса Терентіївна, докторка філологічних наук (2006), професорка (2007), академік АН ВШ України (2010), професорка кафедри української мови Національного університету «Киево-Могилянська академія», провідна наукова співробітниця Інституту української мови НАН України.

Рецензенти:

Костусяк Наталія Миколаївна, докторка філологічних наук, професорка, професорка кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Кравченко Людмила Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Монографію присвячено соціолінгвістичному опису мовної ситуації Києва. Матеріалом дослідження стали результати масового й фокус-групових опитувань, проведених у межах міжнародного трилатерального проєкту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії» за підтримки Фонду «Фольксваген». Результати опитувань дали можливість проаналізувати ставлення мешканців різних міст України до статусу української та російської мов і державної мовної політики, охарактеризувати погляди українців на вживання двох мов у наш час і в перспективі, визначити ступінь престижності / непрестижності мовних кодів у свідомості респондентів і рівень конфліктності мовних проблем у білінгвальному суспільстві.

Книгу адресовано фахівцям гуманітарних і соціальних наук, студентам відповідних спеціальностей – соціологам, журналістам, психологам, а також усім, хто цікавиться цією тематикою.

© Наталя Матвеева, текст, 2021
© Денис Піорко, дизайн макета, 2022
© Олександр Остапов,
дизайн обкладинки, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
---------------------------------	---

ВСТУП	7
-------------	---

Розділ 1. ПОНЯТТЯ БІЛІНГВІЗМУ Й ДИГЛОСІЇ В СУЧАСНИХ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	9
--	----------

1.1. Історія вивчення явища двомовності	9
1.2. До аналізу категорії білінгвізму	11
1.3. Класифікації білінгвізму	16
1.4. Диглосія як один із видів двомовності	22
1.5. Процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов	27
1.6. Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень ...	30

Розділ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ	39
--	-----------

2.1. До питання двомовності в Україні	39
2.2. Сучасна мовна ситуація в Україні (на матеріалі масового опитування 2017 року)	45

Розділ 3. СУЧАСНИЙ КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ СТОЛИЦІ	55
--	-----------

3.1. Історія формування двомовної ситуації Києва	55
3.2. Поширення українсько-російського білінгвізму й диглосії в Києві	65
3.3. Мовна поведінка киян за двомовного спілкування (на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 року) ...	75
3.4. Мовні питання в інтерпретації киян (за матеріалами фокус-групових опитувань 2017 року)	82
3.5. Перспективи українізації суспільства	92

Розділ 4. ДВОМОВНІСТЬ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ КИЄВА (СФЕРИ ОСВІТИ Й ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ)	99
4.1. Двомовність у сфері середньої освіти.	99
4.2. Білінгвізм і диглосія в студентському середовищі столиці.	106
4.3. Мовна поведінка столичних держслужбовців у професійному дискурсі.	121
Висновки.	131
Список використаних джерел.	137
Додаток.	153

ВСТУП

Мовне питання в Україні є особливо актуальним, адже попри очевидну чисельну перевагу на території держави представників українського етносу, у суспільстві панує двомовність. Така ситуація є джерелом постійного мовного конфлікту, суть якого полягає в тому, що використання української мови як державної здебільшого обмежене лише офіційними сферами, тимчасом як у повсякденному спілкуванні часто домінує російська. У зв'язку з цим мовні питання часто стають предметом маніпуляцій і пропаганди. Хоча для українського народу, який упродовж довгого часу зазнавав утисків із боку сильніших держав, якраз мова мала би бути винятково важливим чинником інтеграції, позаяк вона має велике значення для формування національної свідомості й відчуття національної ідентичності.

Фокусом нашої уваги є Київ. По-перше, як столиця, мовна ситуація якої впливає на все населення країни. По-друге, як місто, де група білінгвів значно перевищує середній показник двомовних груп в інших великих містах України. Вибір теми дослідження зумовлений безпосереднім спостереженням за мовною поведінкою мешканців Києва в різних сферах комунікації, що виявляє тенденцію до використання двох мов — української та російської, а отже, свідчить про існування українсько-російської двомовності. Безумовно, до такого стану призвела посиленна русифікація з боку Російської імперії та СРСР, але навіть за 30-літній період Незалежності, незважаючи на те, що Конституція утверджує українську мову як єдину державну, її становище в багатьох сферах суспільного життя досі не відповідає статусу.

Монографію присвячено соціолінгвістичному опису мовної ситуації Києва. Матеріалом дослідження стали результати масового й фокус-групових опитувань, проведених у межах міжнародного трилатерального проєкту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситу-

ації в пострадянських Україні та Росії» за підтримки Фонду «Фольксваген». Результати опитувань дали можливість проаналізувати ставлення мешканців різних міст України до статусу української та російської мов і державної мовної політики, охарактеризувати погляди українців на вживання двох мов у наш час і в перспективі, визначити ступінь престижності / неprestижності мовних кодів у свідомості респондентів і рівень конфліктності мовних проблем у білінгвальному суспільстві.

Задля вивчення мовної ситуації в Києві були залучені також матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р. й результати декількох анкетувань, а саме: Центру соціологічних досліджень «Громадська думка» (2000 р.), Інституту соціології НАНУ (2007 р.), всеукраїнського опитування, реалізованого в межах міжнародного дослідницького проєкту «Регіон, нація і так далі. Міждисциплінарна і транскультурна реконцептуалізація України» (2013 р.), громадської організації «Простір свободи» (2011–2020 рр.). Основну увагу ми зосередили на вивченні мовної поведінки столичних жителів із метою виявлення установок, стереотипів і мотивації, що впливають на їхній вибір конкретної мови в різних комунікативних ситуаціях.

На основі власного анкетування, проведеного серед студентів чотирьох київських університетів у 2017 р., було розглянуто становище української та російської мов у молодіжному середовищі Києва. У процесі опитування ми змогли визначити рівень престижності двох мов, мотивацію і причини перемикавання мовних кодів, пріоритети у виборі мови під час формального й неформального спілкування та погляди студентів на вживання обох мов у перспективі.

Отримані дані можуть бути використані для проведення майбутніх соціолінгвістичних досліджень. Матеріали монографії стануть корисними в розробці лекційних курсів і спецкурсів із соціолінгвістики.

1.3. КЛАСИФІКАЦІЇ БІЛІНГВІЗМУ

Через високий рівень зацікавлення науковців феноменом білінгвізму існує дуже багато класифікацій явища двомовності, в основі кожної з яких лежать різноманітні фактори, що так чи інакше впливають на нього. Наприклад, однією з найголовніших підстав поділу є той факт, що слід розрізняти білінгвізм як індивідуальну характеристику та як ознаку групи, спільноти, країни. З огляду на це виділяють *індивідуальний* і *масовий* білінгвізм. Індивідуальною двомовністю називають «володіння і використання двох мов окремими індивідами одномовної спільноти» [84, с. 10]. Масовий, або тотальний, білінгвізм може охоплювати населення одного з регіонів країни чи всю націю. Якщо двомовність властива всім без винятку соціально-культурним групам народу, такий білінгвізм вважають *повним*, або *суцільним*, якщо ж він характерний лише для окремих соціальних шарів (торговців, наукових співробітників тощо), це *частковий*, або *груповий*, білінгвізм [14, с. 83].

Інша класифікація ґрунтована на психолінгвістичному аспекті взаємодії двох мовних систем у свідомості білінгва. Цікаво, що погляди різних дослідників на це питання відрізняються, оскільки вчені так і не змогли дійти єдиного висновку, чи дві мовні системи у свідомості двомовця функціонують як єдине ціле, чи є відокремленими. Так, У. Вайнрайх, а за ним В. І. Беліков і Л. П. Крисін [7, с. 37], А. П. Загнітко [53, с. 187–188] пропонують розрізняти три типи двомовності: *координативна* (дві мовні системи є окремими, існують дві семантичні бази, граматичні категорії двох мов незалежні), *змішана* (дві мови зливаються в одну систему, існує єдина семантична база, а мови розрізняються тільки на рівні поверхневих структур) і *субординативна* (система другої мови повністю побудована на системі першої). Натомість В. Д. Бондалетов за цим критерієм виділяє лише два типи білінгвізму — *змішаний* (Л. В. Щерба такий вид двомовності називав «змішаною мовою з двома термінами» [211]) і *чистий*, зауважуючи, що чиста двомовність, імовірно, є винятком [14, с. 83].

С. В. Семчинський на цій же підставі розрізняє такі види двомовності: *чистий*, або *ідеальний*, білінгвізм, коли мовні механізми у свідомості двомовця співіснують без будь-якого зв'язку; *координативний*, за якого дві різні мови використовуються дво-

мовцем у двох різних ситуаціях, а між ними встановлюються певні відповідності, які за сприятливих умов ведуть до інтерференції, що можлива в обох напрямках; *субординативний* білінгвізм, під яким розуміють те, що знання двомовцем обох мовних систем неоднакові, а суспільні моменти сприяють переважному використанню однієї мови замість іншої, при цьому білінгвізм та інтерференційні явища мають лише односторонню спрямованість [141, с. 53–55].

Вартими уваги є класифікації У. Вайнрайха, який диференціює двомовність за декількома факторами. Один із них — послідовність засвоєння мовних кодів. За цією ознакою мови класифікують на першу, другу, третю та ін. [172, с. 84]. Слід наголосити, що віковий фактор часто лежить в основі класифікації двомовності. Наприклад, поширеним є розділення білінгвізму за віком, коли індивід засвоїв другу мову. Одні дослідники називають його *раннім, підлітковим, юнацьким* [215, с. 88]. Інші розрізняють *дитячий і дорослий* типи білінгвізму, які значною мірою відрізняються. Пояснюють це тим, що для дитячої форми характерне одночасне опанування мови своєї нації та іншої мови, що поширена в певному колективі, а тому в такому разі градація між двома мовами умовна. Дорослу форму характеризує свідоме засвоєння мовних правил, а отже, цілеспрямоване її вивчення [58, с. 71]. Зрозуміло, що градація між мовами в цьому випадку є очевидною.

Друга ознака, яку враховує У. Вайнрайх, — спосіб засвоєння мови. За цим критерієм білінгвізм розділяють на *природний*, що є наслідком перебування комуніканта в іншомовному середовищі, коли він опановує другу мову через наслідування, і *штучний*, за якого мовець вивчає іноземну мову з підручників і навчальних посібників. До другої групи відносять усіх, хто вивчає іноземну мову в рідному мовному середовищі, наприклад школярів, які опановують іноземні мови в школі тощо [172, с. 85]. У термінології інших дослідників такі форми оволодіння мовою часто називають *спеціально вивченою і стихійно засвоєною* [58, с. 71].

Третій фактор — важливість актуальної комунікації для індивіда. Ідеться про визначення комунікантами необхідності та престижності кожної мови. За цією ознакою мови поділяють на *основну* (первинну) і *допоміжну* (вторинну) [172, с. 85].

Четвертий чинник, що ліг в основу визначення білінгвізму, — рівень володіння відповідними мовами. Традиційно виділяють *повний* і *частковий* білінгвізм. Під повною двомовністю розуміють оперування двома мовами як рідними, тоді як частковий білінгвізм — це володіння однією мовою як рідною, а друга зазнає фонетичної, граматичної та лексичної інтерференції [172, с. 85]. Деякі науковці за ознакою мовної компетенції індивіда в обох мовах виділяють *симетричний* білінгвізм — такий тип двомовності, за якого знання обох мов однакове, й *асиметричний* — різне. Щоправда, не всі дослідники поділяють таку думку. Наприклад, А. Мес переконував, що не можна досягнути однакового рівня знання двох мов. Отже, багато учених усе-таки вважають, що в переважній більшості двомовних ситуацій обидві мови, якими володіє білінгв, посідають у його свідомості неоднакове становище [89, с. 98], а тому двомовність не може бути симетричною.

Цікавою в контексті вивчення різновидів двомовності є праця «Foundations of Bilingual Education and Bilingualism» сучасного британського лінгвіста К. Бейкера, де він описує різні класифікації білінгвізму, ґрунтовані на попередніх дослідженнях. Зокрема, автор розрізняє *білінгвізм вибірковий* (*elective bilingualism*) і *такий, що залежить від обставин* (*circumstantial bilingualism*). За умови вибіркової двомовності людина спілкується однією мовою, але сама має можливість обирати, яку ще мову вона хоче опанувати, наприклад, на заняттях. Такі люди вивчають другу мову без утрати першої. Натомість білінгвізм, що залежить від обставин, пов'язаний з особистим ставленням до мови. Це явище можна проілюструвати на прикладі іммігрантів, які через обставини міграції в усіх комунікативних сферах користуються нерідною мовою, але в неформальному спілкуванні продовжують говорити рідною, адже розуміють, що в такому середовищі їй загрожує зникнення. Тобто цей тип двомовності трактують як спілкування першою мовою з метою усвідомленого бажання зберегти її. Тому, як зауважує вчений, перший тип білінгвізму пов'язаний із вибором, другий — з виживанням у новому середовищі [216, с. 3–4].

Науковець виділяє також поняття *мінімального* й *максимального* білінгвізму, спираючись на класифікацію Е. Діболда. Максимальна двомовність — це достатнє володіння обома мовами.

Прикладом мінімального білінгвізму (у термінології Е. Діболда «incipient bilingualism» — початкова двомовність) є те, як люди з мінімальними знаннями другої мови можуть певним чином спілкуватися в іншій країні. Ідеться про туристів, які з окремими завченими фразами й виразами мають можливість передавати й отримувати інформацію в іншомовному суспільстві. Такі мовці є початковими білінгвами [216, с. 6].

Дехто розрізняє явища *збалансованого й незбалансованого білінгвізму*, беручи до уваги рівень мовної компетенції білінгва [215, с. 88], хоча, на думку К. Бейкера, збалансована двомовність — ідеалізований концепт. На цьому наголошує і Дж. Фішман, який стверджує, що більшість білінгвів використовують дві мови для різних потреб і в спілкуванні з різними людьми, тому двомовність не може бути збалансованою [216, с. 7].

Особливий випадок білінгвізму репрезентує *пасивний (рецептивний)* тип, тобто таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але сам не продукує. Для «двосторонньої» пасивної двомовності, за якої кожен з учасників комунікації користується своєю мовою, але розуміє мову іншого, використовують термін «дуалінгвізм» [7, с. 38]. На противагу пасивному, існує *активний білінгвізм*, за якого мовець може вільно спілкуватися другою мовою. У закордонній соціолінгвістиці активний і пасивний типи білінгвізму називають *рецептивним* і *продуктивним* [244, с. 13]. Окремі дослідники (Є. М. Верещагін, О. С. Селіванова) виділяють ще, окрім рецептивного та продуктивного, *репродуктивний* тип, який передбачає лише відтворення почутого нерідною мовою, але неможливість вільно розмовляти нею [215, с. 91].

Цікаво, що деякі соціолінгвісти під активним і пасивним білінгвізмом мають на увазі інші поняття, кладучи в основу такого розуміння частоту використання обох мов. Так, активний білінгвізм за визначенням в енциклопедії «Язык и общество» означає те, що дві мови використовують регулярно, а пасивний — коли частота вживання однієї мови переважає над іншою [215, с. 91].

Існує також багато інших, менш поширених у мовознавстві, класифікацій білінгвізму. Окремі дослідники розділяють це явище на основі форми й характеру його вияву, ступеня володіння мовами й належності їх до певної мовної сім'ї. Наприклад, за формою функціонування мовознавці поділяють

білінгвізм на *усний*, який передбачає володіння розмовним мовленням; *письмовий*, що включає знання алфавіту, навички письма, обізнаність із граматичними правилами; *двоєдиний* (поєднує дві форми функціонування мови) [58, с. 72].

За характером поширеності розрізняють *односторонній* і *двосторонній* типи білінгвізму. Односторонню спрямованість має мовленнєва ситуація, у якій один комунікант володіє двома мовами, а інший — тільки однією з них. Таким чином, спілкування відбувається однією мовою, як правило, мажоритарною. Прикладом є національно-російська двомовність (татарсько-російська, якутсько-російська та ін.). При двосторонньому типі обидва учасники міжкультурного діалогу володіють обома мовами й вибирають конкретну залежно від ситуації спілкування [58, с. 73].

За ступенем володіння другою мовою, на думку Т. О. Бертагасєва, двомовність слід поділити на такі різновиди: *нормована*, *однобічна нормована* й *ненормована*. Нормований білінгвізм, за словами автора, характеризують дотриманням норм (граматичних, лексико-семантичних, фонетичних) обох мов. До однобічного нормованого білінгвізму належить такий, за якого мовець дотримується норми лише однієї з двох мов, здебільшого рідної. Ненормований білінгвізм — це користування другою мовою з порушенням її норми частково або повністю [9, с. 84].

За характером компонентів виділяють *однорідний* і *неоднорідний* білінгвізм. До однорідного типу відносимо взаємодію мов однієї сім'ї (наприклад, українсько-російський білінгвізм), тоді як до неоднорідного — мови різних сімей (російсько-татарський тощо) [58, с. 73].

Важливим критерієм, який часто кладуть в основу класифікації типів білінгвізму, є психологічні аспекти розвитку двомовності, особливо на цьому фокусують увагу іноземні дослідники. Вони зазначають, що порядок засвоєння мов має надзвичайно важливе значення для розвитку мовної компетенції білінгва. З огляду на це важливо розрізняти *одночасний* і *послідовний* білінгвізм. У цьому плані мовна компетентність дітей, що вивчали обидві мови від народження (наприклад, коли батьки різномовні), відмінна від здібностей тих, які опанували другу мову пізніше (у школі) [216, с. 87].

У. Ламберт запропонував свою класифікацію двомовності, за якою розрізняє два види білінгвізму: *адитивний* (*additive*) і *суб-*

страктивний (*subtractive*). Її суть полягає в тому, що в певних випадках опанування іншої мови передбачає розширення репертуару лінгвістичних засобів, в інших спричиняє зміну першої мови. Іншими словами, коли перша мова є основною, а знання другої не витісняють її, білінгвізм є адитивним і характеризується позитивною когнітивною дією. У протилежній ситуації вплив білінгвізму має негативний ефект і є субстрактивним [237, с. 85].

Особливу увагу слід звернути на класифікацію Р. Белла, в основу якої покладено ставлення індивіда до кожної з культур. За цією ознакою соціолінгвіст розрізняє три види двомовності. Перший — *монокультурно-координативний* білінгвізм. Ідеться про ситуацію, коли індивід засвоїв другу мову з конкретною утилітарною метою (наприклад, щоб отримати необхідну інформацію цією мовою, досліджувати теоретичні проблеми тощо). Така особа буде демонструвати субординативний білінгвізм. Інакше кажучи, у цьому випадку для індивіда важливими є лише мовні знання, обізнаність із культурними аспектами не є його метою. Другий тип — *бікультурно-координативний* білінгвізм, під яким розуміють засвоєння не лише мовних особливостей іншого народу, але й культурних. Він з'являється тоді, коли індивід опанував мову з культурно-пізнавальними цілями (вільно подорожувати, пізнати певний народ), тобто мовець став компетентним і в мовному, і в культурному планах, але є основним носієм лише своєї культури. Третій вид білінгвізму — *бікультурно-змішаний*. Його демонструють іммігранти, що рівною мірою засвоїли мову й культуру своєї сім'ї та чужого суспільства [8, с. 174–175]. Такі люди є носіями двох мовних і культурних кодів.

Дещо відрізняється від наведеної класифікація української дослідниці Т. М. Бурди, що теж заснована на культурних цінностях. На цій підставі науковиця пропонує розрізняти два види двомовності — *монокультурну* й *бікультурну*. Монокультурна, яка об'єднує перші два типи білінгвізму, запропоновані Р. Беллом, спостерігається тоді, коли індивід засвоїв другу мову з конкретною метою. Вона передбачає обмежене володіння другою мовою, часто лише рецептивне, і співвідноситься, як правило, лише з індивідуальною двомовністю. Натомість бікультурний білінгвізм притаманний людям, які з різних причин змушені засвоювати, крім рідної, ще й другу, домінуючу в певному сус-

пільстві, мову. Це може здійснюватися з метою інтеграції в інше культурно-мовне середовище. Такий тип двомовності дорівнює бікультурно-змішаному за термінологією Р. Белла. У цьому разі передбачено високий ступінь володіння другою мовою (найчастіше це продуктивний білінгвізм), а також можливість співвідношення як з індивідуальною, так і з масовою двомовністю [18].

Наголосимо на тому, що окремі дослідники, класифікуючи явище білінгвізму, деякі його типи плутають із диглосією. Наприклад, не погоджуємося з твердженням А. Є. Карлінського, який називає стан, за якого в кожній сфері використовують свій мовний код (на роботі — один, удома — інший), *чистим* білінгвізмом, а ситуацію, коли мови вживають по чергово, незалежно від умов спілкування, — *змішаним* [63]. На нашу думку, чиста двомовність у такому розумінні радше є диглосією, оскільки передбачає свідоме протиставлення мов за ознакою *офіційне* — *неофіційне*.

Так само недоречним, на наш погляд, є популярний поділ білінгвізму за ціннісною орієнтацією, коли двомовність розділяють на *горизонтальну* (комуніканти однаково оцінюють обидві мови) і *вертикальну* (одній мові віддають перевагу на шкалі цінностей стосовно іншої). В основу цієї класифікації також покладена свідомо оцінка кожної мови за ознакою *престижне* — *непрестижне*, а це є визначальною характеристикою диглосії, а не білінгвізму. Тому питання відмінностей між білінгвізмом і диглосією є надзвичайно важливими й потребують чіткішого обґрунтування.

1.4. Диглосія як один із видів двомовності

Якщо на поняття білінгвізму в мовознавчих студіях різних науковців простежуємо подібні погляди, то термін «диглосія» є не таким однозначним. Причиною цього є різне розуміння того, що вкладено в це поняття.

Термін «диглосія» (від грец. δι — дво- і γλῶσσα — мова; буквально — «двомовність») у 1959 р. ввів у науковий обіг американський дослідник Ч. Фергюсон, який розглядав її як два чи більше різновиди однієї і тієї ж мови, що використовуються мовцями за певних обставин [199, с. 112]. На його думку, диглосія — це діахронно стабільний варіант білінгвізму. Аналізую-

чи це явище, він брав до уваги такі соціолінгвістичні ситуації: функціональний розподіл варіантів арабської мови, німецької мови у Швейцарії, а також французької та креолу на Гаїті. Усі ці ситуації передбачають уживання саме варіантів однієї мови, а не різних мов.

Подальший ґрунтовний внесок у розробку цієї проблеми був зроблений Дж. Фішманом, який розширив поняття диглосії в такий спосіб, що під цим явищем розумів не тільки функціонування різних форм однієї мови, але й різних мов. На думку Дж. Фішмана, диглосія існує як у багатомовних суспільствах, які офіційно визнають декілька мов, так і в суспільствах, що є багатомовними в сенсі використання окремих діалектів, регістрів або функціонально диференційованих мовних різновидів будь-якого роду [227, с. 30].

Наступні дослідження категорії диглосії ґрунтувалися на одному з поглядів, запропонованих мовознавцями. Таким чином, основні відмінності в розумінні цього явища полягають у тому, що одні науковці трактують його як уживання різних мов, інші ж твердять, що в диглосних ситуаціях використовують лише різні варіанти однієї мови.

Так, наприклад, Дж. Поль описує диглосію як один із типів двомовності — вертикальний білінгвізм, однак щодо діалектів однієї мови, а не різних мов [245, с. 84]. О. Д. Швейцер і Л. Б. Нікольський визначають її як використання двох різновидів мови в межах одного колективу залежно від комунікативної сфери, соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту [199, с. 112]. Так само розуміє це явище й В. Д. Бондалетов [14, с. 77–78]. Науковці виділяють також різні типи диглосії з огляду на багатство соціальних і територіальних різновидів мови: кодифікована літературна мова й розмовна мова, літературна мова й койне, літературна мова і просторіччя, літературна мова й піджин, літературна мова і креольська мова, два діалекти однієї мови, діалект і локальне койне, територіальний діалект і літературна мова та багато інших різновидів [14, с. 78–79; 215, с. 92]. Отже, проаналізувавши наведені дефініції, розуміємо, що поняття диглосії часто означає існування різних форм мови.

Однак більшість соціолінгвістів вважають, що мовна ситуація, за якої одночасно функціонують літературна мова та її діалекти, не є диглосією. З огляду на це американський лінг-

віст Г. Клосс пропонує розрізняти внутрішню і зовнішню диглосію. Ситуацію, запропоновану Ч. Фергюсоном, він називає внутрішньою диглосією, а стан, за якого взаємодіють неспоріднені мови або надто віддалені споріднені, — зовнішньою [172, с. 86–87]. Прихильниками такого підходу є й російські мовознавці В. І. Беліков і Л. П. Крисін [7, с. 36], а також автори словника соціолінгвістичних термінів, що називають володіння різними мовами — диглосією, а різними підсистемами національної мови — внутрішньомовною диглосією [146, с. 59–60].

Попри активне вивчення феномену диглосії, в українській лінгвістиці досі немає єдиного погляду на цей термін. Найчастіше у його визначеннях поєднують і різні варіанти мови (взьке розуміння), і різні мови (широке розуміння). Наприклад, в енциклопедії «Українська мова» О. С. Мельничук стверджує, що диглосія — це «мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції. Поняття диглосії як соціолінгвістичного аспекту передбачає, на відміну від двомовності чи багатомовності, обов'язкове оцінне протиставлення наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: високого (в т. ч. урочистого, літературного) і низького (простого, розмовного)» [177, с. 141].

Вагомим внеском у розвиток теорії диглосії став перелік факторів, що зумовлюють її появу. Так, Ч. Фергюсон назвав дев'ять ознак, що є характерними для диглосної ситуації. Серед них він виділив такі: 1) два мовні коди спеціалізовані на виконанні конкретних функцій; 2) ширше вживана мова завжди є престижнішою; 3) престижна мова має багату літературну спадщину; 4) мовний код із меншим престижем часто є першою засвоєною мовою; 5) престижніший код підтримують формальним його вивченням і стандартизацією; 6) використання і функції обох мов є діахронно стабільними; 7) престижний код має більш розвинену граматичну структуру; 8) лексичний склад обидвох кодів є схожим, але в престижнішого — багатший; 9) фонологія престижного коду спочатку була підсистемою вторинного [242, с. 20–21].

Білоруська дослідниця Н. Б. Мечковська називає свої причини, що, на її думку, є характерними для диглосії: 1) функціональний розподіл мов, за яким одна використовується у «високих» сферах, інша — у побутовому спілкуванні; 2) престиж

високої книжної мови; 3) надетнічний характер престижної мови; 4) штучний (шкільний) характер вивчення престижної мови [97, с. 171–172].

Схожим є погляд Т. М. Бурди, яка аналізує становище обох мов за диглосної ситуації, зазначаючи, що домінантною мовою буде та, яка охоплює ширше коло сфер функціонування, або переважає в більшій кількості сфер, тоді як додаткова мова — мова деяких сфер суспільного життя, або така, що переважає лише в окремих сферах. Домінантну мову, за її словами, характеризує високий рівень престижності, комунікативної значущості, а отже, у свідомості індивіда формується позитивний її образ та орієнтація на обов'язкове засвоєння. Розподіл сфер функціонування між двома мовами залежить передусім від зовнішньолінгвістичних факторів (політичних, соціально-економічних, культурних), диглосної політики й підтримується диглосною ідеологією, яка поступово виробляє суспільні стереотипи щодо двох мов [18].

З огляду на все сказане слід підкреслити, що основними ознаками диглосії є усвідомлене ставлення до кожної мови й закріплення їх за конкретною комунікативною сферою. Дві мови за диглосної ситуації обов'язково зазнають оцінного протиставлення у свідомості індивіда, а тому чітко диференційовані за ознакою *офіційна — неофіційна, престижна — непрестижна, висока — низька, своя — чужа*. Натомість білінгвальна ситуація передбачає рівноцінне користування двома мовами в різних комунікативних ситуаціях без усвідомленої їхньої диференціації. Таким чином, якщо білінгвізм розглядаємо як практику перемикання мовних кодів в одному мовному середовищі, то під диглосією розуміємо свідомий вибір конкретної мови для досягнення комунікативного успіху в певній ситуації спілкування.

Важливо наголосити на тому, що в чистому вигляді диглосія трапляється доволі рідко, частіше її окремі ознаки поєднані з одномовними ситуаціями недиглосійного характеру або з двомовністю [177, с. 141]. Так, в основі такого тлумачення лежить учення Дж. Фішмана, який окреслює чотири мовні ситуації, за яких білінгвізм і диглосія можуть існувати разом чи окремо. Перша ситуація — коли в суспільстві існують індивідуальний білінгвізм і диглосія, тобто населення є двомовним, проте функції мов чітко розмежовані. Наприклад, високою мовою спілкуються в

галузі освіти й судочинства, а низькою — удома зі сім'єю. Друга ситуація, виділена Дж. Фішманом, характеризується лише диглосією без білінгвізму. За такої ситуації одна група мовців говорить однією мовою, інша — іншою. Мови не перетинаються, а функціонують відокремлено. Третя ситуація — білінгвізм без диглосії (дві мови вживають однаково без розрізнення їхніх функцій). Такий стан є дуже нестабільним, адже мовці користуються обома мовами навперемінно, а тому є загроза зникнення слабшої мови. І остання ситуація — коли не існує ні білінгвізму, ні диглосії, тобто суспільство є одномовним [227, с. 30–37].

Т. М. Бурда на цій же підставі виділяє інші різновиди двомовності: *повний диглосний білінгвізм*, *частковий диглосний білінгвізм* і *недиглосний білінгвізм*. Дослідниця зазначає, що якщо одна мова повністю витісняє іншу з певних сфер суспільного життя, такий стан називають повним диглосним білінгвізмом. Частковий диглосний білінгвізм не передбачає повного усунення мови зі сфер функціонування, але помітним є значне домінування однієї мови над іншою в цих сферах. За недиглосного білінгвізму обидві мови виконують однакові функції. Виходить, що не кожна двомовність є диглосною. Щоправда, практично недиглосний білінгвізм спостерігається рідко, оскільки здебільшого очевидними є тенденції до функціонального розподілу мов, а отже, до розвитку диглосного білінгвізму [18].

Тобто бувають випадки, коли білінгвізм існує самостійно, не поєднуючись із диглосією, адже білінгв може й не розподіляти мови на шкалі цінностей. Утім здебільшого дві мови не можуть виконувати однакові функції в суспільстві, позаяк комуніканти самі обирають конкретний мовний код задля досягнення відповідних потреб, а тому частіше все-таки спостерігаємо одночасне існування білінгвізму й диглосії.

Підсумовуючи, зазначимо, що білінгвізм — це результат використання індивідом або суспільством двох мовних кодів. Диглосія — результат оцінки такого функціонального розподілу відповідно до панівних стандартів, тобто стан, за якого кожна мова займає конкретне місце на шкалі цінностей індивіда, а також диференціюється за сферою комунікації. Отже, можемо зробити висновки, що обидва явища переважно доповнюють одне одного й часто існують разом в одному комунікативному просторі.

1.5. ПРОЦЕСИ ПЕРЕМИКАННЯ МОВНИХ КОДІВ ЗА БІЛІНГВАЛЬНИХ УМОВ

У процесі комунікації білінгви можуть легко змінювати мовний код задля оптимізації спілкування і кращого взаєморозуміння. Кодом у соціолінгвістиці вважають будь-яке мовне утворення (природна / штучна мова, система жестів, азбука Морзе тощо), що функціонує як засіб комунікації [16, с. 238]. Перемикання мовного коду — це перехід мовця в процесі спілкування з однієї мови (діалекту, стилю) на іншу залежно від умов комунікації. В англійській термінології такий феномен називають терміном «code-switching». Перші праці, у яких досліджено механізми зміни мовних кодів, з'явилися в англomовній лінгвістичній літературі в середині 70-х рр. ХХ ст. (В. Лабов, Дж. Гамперц та ін.), хоча на сам процес, не називаючи його цим терміном, звертав увагу ще Р. О. Якобсон [7, с. 16].

У ситуації білінгвізму індивіди володіють двома й більше мовами (кодами) і можуть наперемінно їх використовувати. Таке перемикання великою мірою залежить від інтенсивності мовних контактів, що супроводжують процеси мовної та культурної інтеграції комунікантів. Метою перемикання кодів є бажання мовця досягнути максимально ефективного спілкування.

Важливими в цьому контексті є причини, що зумовлюють зміну мовного коду. Цей аспект часто є предметом зацікавлення багатьох учених. Наприклад, В. Брайт вважає, що до основних чинників, які впливають на вибір мови, належать соціальний статус мовця і його співрозмовника, а також ситуація спілкування [17, с. 35–36]. В. І. Беліков і Л. П. Крисін погоджуються з такими факторами, додаючи, що перемикання кодів найбільше зумовлює зміна адресата (коли людина розуміє лише одну з мов), зміна ролі самого мовця (йдеться про ситуацію, за якої в кожній сфері доречніше користуватися конкретною мовою) і тема спілкування (розмову зазвичай ведуть тією мовою, де досконаліша термінологія) [7, с. 17].

Р. Белл, а за ним і багато інших науковців пояснюють процеси перемикання мовних кодів тим, що кожен індивід упродовж свого життя одночасно є членом різних груп, усередині яких володіє певним більш чи менш престижним статусом. Кожному статусу приписані конкретні ролі, а для кожної ролі діють